

СЛАВКА ВЕЛИЧКОВА
(София)

ЗА ЕДИН СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЕН ТИП В БЪЛГАРСКИ И СРЪБСКИ ЕЗИК

В статията се разглежда словообразователният тип, съответстващ на ономаσιологично-словообразователната категория съществителни нарицателни имена с отрицание за назоваване на лица в български и сръбски език. Словообразователният тип се характеризира паралелно в двата съпоставяни езика. Вземат се предвид основните признаци на модела: словообразователно значение, словообразователен формант, словообразователна продуктивност, словообразователни подтипове и др. Заедно с това се обръща внимание на морфолого-семантичните корелации на формациите, изградени според схемата на дадения словообразователен тип.

Характерен за разглеждания словообразователен тип е елементът *не*, който се съчетава със съществителни, чиято основа съдържа суфикс (неблагодарник, неприятел — български (б.); неблагодарник, неприятел — сръбски (с.)), но също и с несъдържащи суфикс именни основи (небрат, немајка — с.). По функция елементът *не* следователно е префикс, независимо че не всички граматика го отделят като самостоятелен словообразователен формант (Андрейчин 1978; Граматика 1983; Пашов 1989) и че липсва единство в отношението към него, откъдето произтича и пъстротата в наименованията за него — представка (Леков 1958, Радева 1987), префикс (Червенкова 1970), одрична речца (Стеванович 1975), префикс (Граматика 1979), префиксоид (Фекете 1994) и др. От друга страна съвместното съществуване в двата езика на отрицателната частица *не* като служебна дума и на префикса *не-* (който като че ли все още не се е обособил напълно от частицата) намира пълен паралел сред група предлози и съответстващи им префикси, от които вземаме за пример предлога *без* и съответния префикс *без-*, синонимичен на *не-* (Леков 1958), привлекли вниманието на редица изследователи (вж. Спасова

1953; Червенкова 1970; Лашкова 1984–1985). Префиксът *не-* запазва значението на частицата *не* — изразява или пълно отричане, или негирание само на позитивните особености, които се предполагат за мотивиращото име (Речник 1971), придава отрицателен смисъл на думата, пред която стои (Речник 1976). Съществителните с този префикс предполагат съществуването на безпрефиксни образувания, които да представляват втория член на двойката, по същество бинарна опозиция, тъй като се различават от префигираните само по липсата на *не-* и по смисъл им се противопоставят или им противоречат. Но както в българския, така и в сръбския взаимоотношенията на производните съществителни с префикс *не-* са много по-сложни, още повече че са свързани с отрицанието като синтактична и лексико-семантична категория (Лашкова 1977). Особени трудности и проблеми предизвикват формациите на *не-* в лексикографската практика (Фекете 1994).

Съществителните нарицателни от споменатата категория, образувани по префиксално-суфиксален начин, се формират от основи, съдържащи суфикс и присъединения префикс *не-*. Суфиксите, характерни за този тип формации, са *-ник*, *-ец/-ац*, *-тел/-тељ* и др. В зависимост от това кой от еквивалентните по функция суфикси се използва, могат да се обособят няколко подтипа в рамките на словообразователния тип: със суфикс *-ин* — нехристиянин (б.), нехришћанин (с.); със суфикс *-ник* — неверник (б. и с.); *-ец/-ац* — невъзвращенец (б.), неваљалац (с.); *-тел/-тељ* — неприятел (б.), непријатељ (с.). Някои от изследванията характеризират този словообразователен тип като непродуктивен (Радева 1987; Граматика 1979).

И така, словообразователното значение на *не-*, свързано с противоположност, противопоставяне, отричане, дава възможност в езиците да се създадат опозиции префигирано-непрефигирано съществително, т.е. разглежданият словообразователен тип се съотнася със словообразователен тип с подобна структура, който обаче не съдържа във словообразователния си формант префикса *не-*. Изглежда напълно приемливо схващането, че поява на отрицание като тотално отричане, пълно неутрализиране на семантиката на словообразуващата основа при префигирания член е възможна тогава, когато с отрицанието се означава, че „някай нещо е или не е“ онова, което се подразбира от цялостната семантика на втората част на думата, т. е. непрефигирания член на опозицията. Като условие се изтъква двата лексикални члена да означават еквиваленти, които съществуват като реални и семантически дефинирани понятия. Точно е и наблюдението, че лексемата с отрицателния префикс *не* предполага задължително анулиране на значението на лексемата без отрица-

ние (Фекете 1994). Освен опозицията пушач/непушач, включваща и в двата езика лексеми с точно определена семантика, тук се отнасят и двойки като приятел/неприятел (б.), пријател/непријател (с.), бо-рац/неборац (с.), фронтавац/нефронтавац (с.). Прави впечатление, че в сръбски негираните лексеми по-често имат свой позитивен еквивалент, отколкото в български, където се срещат лексеми само във формата без негация. Лексеми от типа на приведените тук небо-рац и нефронтавац би трябвало да се изразят на български по описателен път.

В същото време и в двата езика съществителното с префикс *не-* може да няма корелат съществително без префикс. Такива случаи на нарушена словообразователна и семантична корелация се открива напр. при лексемите неверник, негодник, нехайник, нещастник (б.); небојша, неваљацац, незнајша (с.). При подобни съществителни в двата съвременни книжовни езика липсват семантично противопоставени безпрефиксни съществителни — те или не са съществували изобщо, или вече не се употребяват. В синхронен план префиксът *не-* се е превърнал във вътрешно присъщо свойство не само на морфологичния състав, но и на семантиката на тези лексеми. Затова при отстраняване на *не-* се получават безсмислени съчетания от морфеми: напр. *годник, *хайник (б.); *бојша, *ваљацац (с.) и др.

Вариантният словообразователен тип, при който префикс *не-* се присъединява към безсуфиксно име, не се среща в съвременния български език при разглежданите съществителни. Негативните формации се отнасят към безеквивалентната лексика и поради това съдържанието им се изразява описателно. Докато в сръбски език се оформят корелативни двойки, позитивният член на които се отнася към групата роднински названия, отличаващи се със старинност и непроизводност, а негативният в стилистично отношение се включва към експресивно-емоционалната лексика, носеща ярко отрицателна оценка. Съдържащите се в речника на сърбохърватския език негативни образувания от този тип образуват корелативните двойки не-мајка–мајка (немати–мати), небрат–брат, нељуди–људи, некум–кум, незет–зет, неотац–отац, нечовек–човек, но също и недруг–друг, не-бог–бог, при които позитивният член не е роднинско название. С присъединяването на *не-* се отричат само част от собствените на названия обект черти. М. Стеванович (1975) изтъква, че „нечовек не означава същество, което физически и психически не е човек, а човек с лоши черти, с нечовешки склонности.“ Т. Маретич изтъква общото значение „лош, зъл, opak“, внасяно от (както той се изразява) частичката *не*. В по-ново време Е. Фекете (1994) посочва, че с негацията

се извършва известна метафоризация, при което не се оспорва цялото семантично съдържание на непрефигираната дума, а се изтъква липсата само на някои от най-типичните свойства, отличаващи даденото понятие.

Макар и да се отнасят към разглеждания словообразователен тип, характерът на словообразуващата основа все пак отделя лексеми като некрст, неум. В този случай префиксът *не-* придава не само отрицателно съдържание, но обуславя и включването на новообразуването към категорията на лицата, поради което не може да се приеме, че между непрефигираната и префигираната дума съществува семантична корелация (опозиция) крст–некрст, съответно ум–неум. Всъщност и двете негативни образувания имат свои семантични дублети (съответно некрштеник, безумник), които образуват от своя страна опозиция с непрефигираните суфиксални основи крштеник, умник.

От негативните безсуфиксни съществителни имена за лица в сърбохърватско-българския речник са поместени само небог, небрат, нељуди, нечовек (Игов 1959). Тук без съмнение се отразява оценката на автора за непродуктивността на тези думи. Наистина много автори изтъкват тази особеност, но независимо от това трябва да се каже, че този тип лексеми придават своеобразие и колорит на сръбския език.

Освен разгледаните дотук съществителни, в двата езика се срещат изолирани названия за лица, които представляват вероятни изходни отрицателни синтактични конструкции и които в хода на историческия развой са се лексикализирали. Отнасят ги по традиция към сложните думи. При тях значението на *не-* е напълно избледняло, не се осъзнава като отделен структурен елемент, сраствайки се напълно структурно и семантично с останалите словообразователни елементи. Така са възникнали лексеми като нехранимайка (б.) и незнабог (с.). Въпреки че връзката с предполагаеми изходни словосъчетания е различна — по-слаба при българската лексема, по-силна — при сръбската, и в двата случая значението им не представлява механичен сбор от значенията на съставлящите ги елементи, а се фразеологизира и като комплекс представлява нещо съвсем ново: безделник, вагабонтин (б.); безбожник, атеист (с.). Аналогията с преобладаващите словообразователни модели е довела до промени, вследствие на което думата в сръбски език е получила свой суфиксален вариант 'незнабожац', а в български — вариант с определено родово окончание — 'нехранимайко'. Въпреки че като композити, получени по пътя на срастването на два пълнозначни словообразователни елемента, двете думи принадлежат към друг словообразователен тип, те имат

известна връзка със съществителните нарицателни имена за назоваване на лица с префикс *не-*.

Напоследък и в двата книжовни езика е регистрирана появата на думи като неевропеец, немарксист, неславянин (б.); немарксиста, неевропљанин, несловен (с. — вж. Фекете 1994). Независимо от това не би могло да се говори за промени на словообразователния тип към продуктивност и активност, тъй като подобни случаи не са напълно независими от синтаксиса и не са се превърнали в реален факт на лексикалните системи на българския и на сръбския език.

Извършеното наблюдение над словообразователния тип, включващ префикс *не-*, по който се създават названия за лица, показва, че сходствата между българския и сръбския език са предимно в моделирането, а различия се появяват в конкретната реализация на схемата. Прави впечатление, че разглежданите съществителни на *не-* са по-многобройни в сръбски език в резултат на известна по-голяма свобода на присъединяването на префикса към различни непрефигирани образувания. Причината за различията вероятно би могла да се търси в различните пътища на изграждането на речника, включително и в чудоезиковото влияние. При образувания от типа нечлан, нехрват, и др. Т. Маретич (1931) открива влияние на немски език. В сръбския е по-подчертано участието на народните говори, докато в българския не по-малко значение има книжовната традиция.

* * *

Надявам се този опит за съпоставяне на едно явление в двата близкородствени езика да бъде скромен принос към направеното от колегите, за чиято работа проф. Павле Ивич, комуто е посветено настоящото издание, даде следната висока оценка: „На крају бих желео да одам признање професорки Лили Лашковој, која је својим залагањем успела да створи у Бугарској веома снажан центар проучавања српског језика, по свој прилици данас најјачи у свету ван српске језичке области. Увек нас радују успешни наступи њени и њених ученица и сарадница на нашим научним скуповима. С друге стране, имамо разлога да дубоко жалимо што бугаристичке студије код нас толико заостају за србистиком у Бугарској.“

(П. Ивић, Међународни научни скуп: Актуелни проблеми граматике српског језика, Београд, 1999, с. 300)

БИБЛИОГРАФИЈА

- Андрейчин 1978: Андрейчин, Л. Основна българска граматика. С.
Грамматика 1979: Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika. Zagreb.
Грамматика 1983: Грамматика на съвременния български език, 2, С.
Игов 1959: Игов, А. Србохърватско-български речник. С.
Лашкова 1977: Лашкова, Л. Употреба на видовете синтактично отрицание в србохърватски и български език. Закономерности на развитието на славянските езици. С.
Лашкова 1984–1985: Лашкова, Л. Към граматичната характеристика на предлога *без* в србохърватски и български език. Сборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXVII–XXVIII, Нови Сад.
Леков 1958: Леков, Ив. Словообразователни склонности на славянските езици. С.
Маретиќ 1931: Maretić, T. Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. U Zagrebu.
Пашов 1989: Пашов, П. Практическа българска граматика. С.
Радева, 1987: Радева, В. Българско словообразуване. С.
Речник 1971: Речник српскохрватског книжевног језика. Нови Сад.
Речник 1976: Български тълковен речник. С.
Спасова 1953: Спасова, С. и А. Спасова. Словообразователна роля и семантика на представката *без-* в българския език. Български език, 1. С.
Стевановиќ 1975: Стевановиќ, М. Савремени српскохрватски језик, I. Београд.
Червенкова 1970: Червенкова, И. Морфолого-семантични корелации на прилагателните с префикс *без-* в съвременния български език (в сравнение с руския). Известия на Института за български език (XIX). С.
Фекете 1994: Фекете, Е. Апелативи с негацијом као лексикографске одреднице. Јужнословенски филолог, L, Београд.